

За сприяння Міністерства освіти і науки України,
Національної академії педагогічних наук України

Українська мова та література

Газета для вчителів
української мови та літератури

(885—886)

№ 5—6

березень 2018

Видається із вересня 1996 року 2 рази на місяць

WWW.OSVITUAU.COM

ВЛАСНЕ ВИСЛОВЛЕННЯ на ЗНО

з української мови та літератури

«У невеликому будинку на півночі Лондона шість молодих людей щотижня з ентузіазмом відвідують уроки мови. Її вивчають уже 130 років — традиція, що пережила війни та хаос, зневагу та забуття... — пише Хосе Луїс Пенарредонда у статті на сайті BBC Future (BBC Україна). — Вони практикують цю мову не для того, щоби поїхати в іншу країну. Вона не допоможе їм знайти роботу або порозумітися в магазині закордоном. Більшість із них спілкується цією мовою лише раз на тиждень на цих заняттях. А втім, це — абсолютно повноцінна мова, якою пишуть вірші або лаються».

За словами Пенарредонда, ця мова вперше з'явилася на світ у невеликому буклеті, написаному Людвіком Л. Заменгофом у 1887 році, і стала найбільш розвиненою та популярною штучною мовою, будь-коли створеною. І попри те, що понад століття після її створення цією мовою розмовляє не більше 2 млн людей, нині кількість її прихильників зростає.

Так, ідеться саме про есперанто — мову, яка мала стати єдиною мовою міжнародного спілкування, другу після рідної для кожної людини у світі. Її презентували на Міжнародній виставці 1900 року в Парижі. А вже незабаром мовою захопитися французька інтелігенція, яка вважатиме її виявом модерністського прагнення покращити світ за допомогою рації та науки. Спочатку мова повинна була називатися просто *lingvo internacia*, тобто міжнародна мова, однак псевдонім Заменгофа «доктор Есперанто» — «лікар, який сподівається» — виявився більш влучним. Була навіть спроба створити країну, мешканці якої розмовлятимуть есперанто, розповідає Пенарредонда: державу Амікехо заснували на маленькій території у 3,5 кв. км між Нідерландами, Німеччиною та Францією, своєрідна «нейтральна зона», де 3% чотиритисячного населення розмовляли есперанто.

Але під час Другої світової Сталін і Гітлер почали переслідувати есперантистів: один убачав в есперанто інструмент сionізму, іншому не подобалися антинаціоналістичні ідеали спільноти. Тож діти Заменгофа загинули в Треблінці, а радянських есперантистів відправляли до ГУЛАГу. Ті ж, кому вдалося вижити, почали знову об'єднуватися.

Новим поколінням не треба бути такими терплячими, як їхні батьки, вважає Пенарредонда. Тепер прихильники есперанто можуть щодня спілкуватися мовою онлайн — у відповідних групах Facebook і Telegram. Сьогодні есперанто є однією з найпоширеніших мов в інтернеті (якщо врахувати співвідношення до кількості носіїв цієї мови). Сторінка у Вікіпедії має близько 240 тис. статей, що практично ставить есперанто в один ряд із турецькою (71 млн носіїв) або корейською (77 млн мовців). Google і Facebook вже багато років мають версію на есперанто. А з 2014 року легко самостійно вивчити есперанто можна на сайті Duolingo.

А в першому весняному номері газети читачі дізнаються, хто отримав Шевченківську премію з літератури, як працюють молоді вчительки у престижних школах. А для учнів УЦОЯК розробив матеріали для підготовки до написання власного висловлення на ЗНО.

З повагою — редактор **Наталія КОВАЛЬ**
Newspaper-umg@osvitaua.com

ЗМІСТ

Рекомендуємо 4

ТЕМА

Мовний пуризм чи державна політика?

Як офіційні державні мови здобували своє місце під сонцем..... 6

ІНТЕРВ'Ю

Анастасія Євдокимова:

«Школа — це ідеальна злітна смуга.

Це можливість отримати безліч навичок, досвідів і спробувати все»..... 10

РЕЦЕНЗІЯ

Педагогічний діалог крізь віки..... 14

АКТУАЛЬНО

Шевченківська премія —

Еммі Андієвській..... 19

Власне висловлення

на ЗНО з української мови та літератури 20

ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ

Надія ПАНЬКОВА

Марія Дьогтяр «Щедроті»

Поетична збірка 30

ПОЗАКЛАСНЕ ЧИТАННЯ

Олена СУХОРЕБРА, Світлана ПАРУБЕЦЬ

Туга за Україною. Незабутня Квітка

Літературно-музичний журнал 37

Любов КОВАЛЬЧУК

Сила янгольської пір'їнки

За казкою Оксани Весни

«Які ж вони — янголи?».

8-й клас 42

КЛЮЧ РОЗУМІННЯ

Мирослава КРИСЬКІВ,

Володимир МЕЛЬНИЧАЙКО

Вивчення морфеміки в школі..... 55

МЕТОДИЧНА СКАРБНИЧКА

Марія ДРУГОВА

Вплив творчості Тараса Шевченка

на видавничу справу України..... 60

Тамара ФЕДОРЧЕНКО

Моніторингові дослідження —

дієвий інструмент підготовки учнів

до ЗНО..... 64

відрізняється тим, що характеризується такими ознаками — за формою і змістом, звуковим складом і значенням.

Усі частини слова (корінь, префікс, суфікс, закінчення) мають певне значення. Тільки характер цих значень різний.

Корінь — морфема, що має предметно-логічне навантаження, містить у собі спільне лексичне значення споріднених слів. Будь-яке слово, до складу якого входить корінь *весн-*, має семантичний зв'язок із іншими словами: *весна, весняний, веснянка, провесінь*. Саме це і визначає їх спорідненість. Уживане раніше в шкільних підручниках визначення кореня як «спільної частини споріднених слів» неточне: по-перше, воно орієнтує на формальні показники, а не на семантику слів, по-друге, не враховує можливих звукових змін у складі кореня. Застосування його не дозволяє вичленювати корінь у словах *школа* — *шкільний, водити* — *воджу* тощо.

Корінь є головним елементом, смисловим центром слова. У повнозначному слові наявність кореня обов'язкова. Крім того, у багатьох випадках у словах і формах слів звуковий склад може збігатися з коренем. Проте між їхнім значенням і значенням кореня є суттєва відмінність. Слово завжди характеризується граматичною оформленістю, значення кореня позбавлене граматичного змісту, не співвідноситься із жодною частиною мови.

Префікси і суфікси теж мають певне семантичне навантаження, що може бути вичленоване із семантики цього слова: *глиняний* — виготовлений із глини, *скляний* — виготовлений зі скла, *цегляний* — виготовлений із цегли. Отже, суфікс **-ан-** (граф. -ян-) вказує на ознаку предмета за матеріалом. *Столяр, зброяр, кобзар* — суфікс **-ар-** характеризує особу за видом її діяльності, *приміський, придорожній, прибережний* — префікс **при-** вказує на ознаку предмета за місцем його розташування. Проте значення це виражено узагальнено, внаслідок чого афікси відіграють допоміжну роль, визначаючи лексичний зміст слова і його належність до певної частини мови (останнє — разом із закінченням).

Закінчення як частина слова служить для утворення словоформ і є показником граматичних значень слова, засобом зв'язку з іншими словами в реченні. У структурі незмінного слова не може бути закінчення, і цей показник, поряд із іншими, враховують під час розгляду частин мови, зокрема, прислівника.

У шкільній практиці доводиться мати справу і з іншими, рідше вживаними частинами

слова — постфіксами, що в шкільному підручнику зараховують до суфіксів (хоча знаходяться після закінчення — *довелося, кому-небудь*), та інтерфіксами — частинами, що слугують для з'єднання інших морфем (під час розгляду складних слів їх називають просто сполучними звуками): *доленосний, водовоз*.

Важливим для засвоєння багатьох розділів шкільного курсу є поняття **основи** слова. Це частина слова, що стоїть перед закінченням, тобто корінь і всі наявні суфікси та префікси. У тих випадках, коли в слові немає закінчення (*вслід*) або ж воно матеріально не виражене (нульове — *показник* □, — *показник* —□), основа практично рівна слову.

Характер основи визначає спосіб словозміни (тверда, м'яка й мішана групи іменників, тверда і м'яка групи прикметників тощо). Основа є базою для утворення від одного слова інших слів: *хата* → *хатний*; *точний* → *точність*.

Розуміння морфемної будови слова необхідне для засвоєння правопису і для усвідомлення фонетичних процесів, що відбувалися в словах. Оскільки та чи інша звукова закономірність (чергування, спрощення, уподібнення) реалізується у певній частині слова: чергування **і з е та о** (*шість* — *шостий* — *шести*) після шиплячих, **о з а** перед складом із наголошеним **а** (*коло* — *кал'ач, ламати* — *перелом*), чергування приголосних у коренях слова (*світити* — *свічу, водити* — *воджу*), **о, е** у відкритих складах з **і** в закритих (*стіл* — *стола, піч* — *печі*) переважно в коренях, іноді в суфіксах (*батьків наказ* — *батькова порада*) або й закінченнях (*на далекім острові* — у *далекому плаванні*).

У школі не прийнято вживати термін «морфема». Проте під час вивчення частин слова з'ясовують найголовніші поняття морфеміки: поділ частин слова на кореневі, що становлять лексичну базу слів, та афіксальні, які визначають слово як лексико-граматичну одиницю в системі частин мови. Останні стають об'єктом спостереження під час розгляду їх різновидів — префіксів, суфіксів, закінчень. У процесі роботи учні визначають і головну функціональну особливість кожної з частин слова — участь у словотворенні, формотворенні та словозміні.

Якщо словотворення охоплює виникнення нових слів, то словозміна — утворення форм одного і того ж слова, що характеризують його як частину мови (відмінкові форми іменника, особові форми дієслова тощо). Важливу роль у цьому відіграють закінчення.

Відмінність між суфіксами й префіксами з одного боку і закінченнями з іншого, насамперед, у тому, що перші слугують, як подано й у шкільному підручнику, для творення нових слів, а другі — для форм словозміни. Проте цей функціональний поділ не абсолютний. В утворенні деяких форм словозміни беруть участь, окрім закінчень, і суфікси: *мати* — *матір'ю*, *ім'я* — *імені*, *чудо* — *чудеса*, *читати* — *читає*. Ряд форм — ступені порівняння прикметників і прислівників, видові форми дієслова, дієприкметник і дієприслівник — утворюються завжди, або майже завжди, за допомогою суфіксів і префіксів. І навики, є слова, утворені за допомогою закінчень (*удова*, *кумд*, *Валентина*), роль яких подібна до ролі суфіксів.

Вивчення словотворення і формотворення не може бути успішне без урахування даних морфології, що вивчає фонологічну структуру морфем. У морфемах відбуваються різні звукові зміни (*бр-а-ти*, *бер-у*, *на-бір*, *на-бору*, *на-бир-а-ю*;

стіл-ець□, *стіль-ця*, *вбігти*, *увійти*, *ввійти*), які є показниками певних граматичних значень. У цьому простежується тісний зв'язок фонетичної і морфологічної систем. Через те іноді буває нелегко з'ясувати, що це варіанти однієї морфемі.

У виявленні морфем і визначенні їхньої ролі у слові трапляються певні труднощі. Причиною багатьох помилок є те, що учні нерідко сприймають лише формальні ознаки морфем і не враховують їхнього значення, а тому запам'ятовують правила і визначення лише частково: споріднені слова — це слова, у складі яких є одні й ті ж сполучення звуків, корінь — це спільна частина слів, префікс — це та частина слова, що знаходиться перед коренем, а суфікс — після кореня, закінчення — це звуки в кінці слова.

Отже, спорідненими вважаються *літо* і *літак*, коренями в словах *школа*, *шкільний* — тільки звукосполучення *шк*, префіксом у слові *спозаранку* — *споза*, суфіксом у слові *лисеньятко* — *енятко*, а закінчення у слові *вмиваюся* — *юся*. Не всі учні усвідомлюють суть терміна «нульове закінчення» («в іменнику *клас* закінчення немає»), бачать різницю між іменником *вовком* («зустрівся собака з *вовком*» — закінчення орудного відмінка однини) та прислівником *вовком* («дивитися на *когось вовком*» — суфікс).

Здебільшого помилки трапляються в аналізі слів, у яких спостерігаються такі явища: однакові за звуковим складом, але різні за значенням корені слів (*літати*, *літо*; *будинок*, *будильник*; *міст*,

місто, *містер*, *містерія*), випадкові збіги у звуковому складі морфемі й частин двох сусідніх морфем

(*вирувати* — *вирубати*, *сторінка* — *сторгуватися*), збіг у звучанні морфемі й частини кореня (*хлібина* — *малина*), закінчення й суфікса (пор.: *нарада бригади(р)ів* (іменник у родовому відмінку множини) та *бригади(р)ів інструмент* (прикметник у називному відмінку однини), *добре(р) слово* (прикметник) та *добре(р) відповів* (прислівник), омонімічність морфем (*зернина* — одиничність та *хатина* — здрибність) та ряд інших.

Тому в школі велика увага приділяється аналізу слова за будовою, послідовному визначенню морфем. У методичних посібниках пропонується розмежувати афікси на основі зіставлення споріднених слів із урахуванням іншої семантики. Уникнути помилок у морфемному членуванні допомагає врахування відношень між спорідненими словами. Без цього учні часто виділяють не окремі афікси, а цілі афіксальні блоки: *гарячковість*. Тільки поступове зіставлення споріднених слів дасть змогу послідовно виділити всі афікси й вичленувати непохідну основу:

гарячковість ← *гарячковий* ← *гарячка* ← *гарячий*.
Отже, *гаряч-к-ів-ість*□

Неточності у визначенні морфемної структури слова, наприклад, виділення кореня як «спільної частини слів» без урахування семантики й співвідношення значень твірного та похідного слова (слово *школярський* походить від слова *школа*) призводить до помилок у доборі споріднених слів (*літак* — *літній*), є перешкодою в усвідомленні процесу словотворення. Спостереження структури двох ланок словотвірного ланцюжка переконливо покаже безпосереднє утворення слова: *школа* → *школяр* → *школярський*. Отже, *школяр* → *школярський*. Це підтверджує і семантика слова: *школярський* — той, що належить *школярам*, *властивий школярам*. Дати тлумачення слова *школярський* через слово *школа* неможливо.

Урахування відношень між спорідненими словами допомагає визначити всі частини слова. Покажемо це на прикладі іменника й прислівника:

1. *Розповсюджува|ч* — вичленовуємо суфікс *-ч*, *розповсюдж|ува|ти* — вичленовуємо *-ува-*, *роз|повсюджений* — вичленовуємо префікс *роз-*, *по|всюдно* — вичленовуємо префікс *по-*.

Отже, структура слова: *роз|повсюдж|ува|ч*□

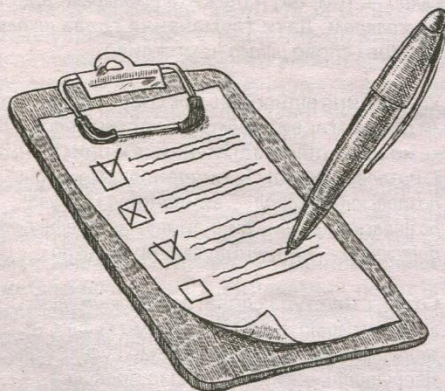
2. *Зворуши|в|о* — вичленовуємо суфікс *-о*, *зворуш|лив|ий* — вичленовуємо суфікс *-лив-*, *з|ворушити* — вичленовуємо префікс *з-*.

во|рушити — вичленовуємо префікс во-,
по|рушити — вичленовуємо префікс по-.
Отже, слово має таку будову: зворушл|иво.

Поступово знімаючи словотвірні нашарування слова, наприклад, *годинникарський*, вичленовуємо його корінь: *годинникарський* — *годинникар* — *годинник* — *година*. Проте й корінь слова *година* неподільний на сучасному етапі, історично не первинний. Це тому, що суфіксальне за походженням сполучення *-ин-*, досить широко вживане й в інших словах, а колишній корінь *год* (правда, з іншим, ширшим значенням) маємо у слові *год* в російській мові й в українських говірках і похідних від нього (укр. *нагода*, *згода*, *згодом*, *негода*, *пригода*, рос. *погодить*). Варті уваги слова, в яких відбулося спрощення морфемного складу через повну або часткову втрату семантичних зв'язків (*шити* — *зошит*, *родити* — *народ*, *природа*, *олово* — *олівець*), зникнення з мови певного слова (*перстень* від *перст*, *кожух* від *кожа*).

Виділення морфем відбувається на основі не лише споріднених, а й слів із однаковою структурою. Зіставлення *бездумний*, *бездомний*, *безшумний*, *безплатний*, *бездітний* дає змогу безпомилково визначити корінь навіть тоді, коли підібрати спільнокореневі слова нелегко через їх належність до пасивної лексики (наприклад, у слові *безплотний*) чи у зв'язку зі звуковими змінами (*горіх* — *горіш-ок*). В останньому випадку про необхідність виділення кореня *горіш-*, а не *гор-* свідчить зіставлення зі словами, у яких наявний той же суфікс здрибності: *кіл* — *кіл-ок*; *ліс* — *лісок*, *череви́к* — *череви́чок* і т. п. Виділення суфіксів *-іш-* чи *-ішок-* жодними аналогіями зі спільноструктурними словами не підтверджується.

До речі, учні дуже швидко сприймають типову морфологічну структуру слів і навіть утворюють

власні, яких у мові не існує, слова за певними моделями (напр., *безмамний*).

Варто принагідно, розкриваючи семантику афіксів, показати їх багатозначність (*стебл-ин-а* — одиничність, *хат-ин-а* — здрибність, *за-співати* — початок дії, *за-писати* — результат дії, синонімічність (*москвіч*, *одесит*, *херсонець*; *полтавка* — *полтав-чанка*), антонімічність (*зайти* — *ви-йти*; *руч-еньк-а* — *руч-ище*). У цьому випадку знання, здобуті під час вивчення розділу «Лексика», можуть використовуватися під час опрацювання іншого мовного матеріалу.

Правильне членування на морфемі потребує й урахування того, до якої частини мови належить аналізоване слово, які його морфологічні форми. Тільки усвідомивши, що прислівник — невідмінювана частина мови, можна встановити його морфемний склад (прислівник *добре*, на відміну від прикметника середнього роду *добре*, який в інших відмінках має закінчення *добр-ого*, *добр-ому* і т. д., має суфікс *-е-*), тільки зіставлення з іншими відмінковими формами покаже наявність нульового закінчення: *клас*□, *клас*□, *клас*□, *батьків*□, *батько*□*вого*.

Такий широкий фон для виділення в структурі всіх його компонентів забезпечує усвідомлення поняття твірної основи, твірного слова, способів творення слів. Труднощі, що виникають у школах під час проведення словотвірного аналізу, здебільшого пов'язані з однобічним підходом до виділення морфем.

Формування вміння виконувати такий комплекс завдань потребує часу. А його у програмі на морфеміку відведено дуже мало: на повторення вивченого у початкових класах — 9 годин (до того ж у рубриці «Зміст навчального матеріалу» про будову слова навіть не згадується), на розділ «Будова слова. Орфографія» — теж 9 годин, але з них тільки з уроки на повторення й поглиблення відомостей про значущі частини слова, інші відведені на орфографію та орфоепію. Тішить лише те, що в попередньому розділі «Фонетика. Графіка» передбачені питання про звукове значення букв *я*, *ю*, *є*, *ї* та про спрощення у групах приголосних, знання яких допоможе уникнути помилок під час виділення в словах закінчення, суфіксів, кореня (не *змі-я*, а *змі* — *я*, не *малю-ю*тв, а *малю* — *ю*тв), під час написання та вимови слів типу *віс*^(м)*ник*, *проїз*^(о)*ний*, *безглуз*^(о)*ний*, *капус*^(м)*няк*). Тому від якості опрацювання цього матеріалу в школі значною мірою залежить формування лінгвістичної, мовленнєвої та комунікативної компетенції учнів.

Зображення з: freerik.com

Загальне уявлення про морфеми школярі мають ще з початкових класів. Але тільки загальне. Бо з поняттями морфеміки вони знайомляться здебільшого практично: для поняття «споріднені слова» зіставляють без будь-якого теоретичного викладу 2—3 спільнокореневі слова, які потім використовують для формування поняття «корінь слова». Серед цих слів трапляються і такі, у коренях яких відбувається чергування звуків. Сприймання мовних фактів відбувається на рівні інтуїції. Поняття «закінчення» хоч і трактується як змінна частина слова, але зорієнтоване на зорове сприйняття — на графічний вигляд слова (*сім'я* — *сім'ю*; *надія* — *надіями*), а не на його звуковий склад. У гіршому класі необхідно переходити на більш надійну наукову основу. І починати цю роботу треба з повторення вивченого в початковій школі.

У центрі уваги на цьому етапі навчального процесу повинні бути найпростіші приклади, які усувають будь-яку можливість неправильного трактування мовних явищ: якщо закінчення й основа — то з однозначним позначенням у всіх наведених формах слова (*вод-а, вод-и, вод-ою; добр-ий, добр-а, добр-ої, добр-ими; каж-у, каж-емо, каж-уть; допомог-а, допомог-ою* і т. д.), якщо корінь — то із зіставленням споріднених слів без усяких чергувань, спрощень, вставлених звуків, накладання (ніяк не *школа — шкільний, піст — пісний, земля — земний — земельний, Одеса — одеський*), оскільки вони потребують додаткових пояснень, що їх можна буде зробити під час опрацювання наступних тем і розділів.

Не варто поки що використовувати приклади, до яких входять морфеми, які закінчуються на звук [й] і позначаються за допомогою букв я, ю, є, і (*наді[й]-а*) — *надія, безкра[й]-ий*) — *безкрайі, співа[й]-у*) — *співаю, співа[й]-учи*) — *співаючи*). Такі явища доцільно коментувати під час опрацювання розділу «Фонетика. Графіка». А у випадках, коли я, ю, є позначають м'якість приголосного звука (*праця — прац[я], зупиня[ть] — зупин[ать]*) — і в розділі «Морфологія». Такі явища, як спрощення в групах приголосних чи злиття звуків на межі морфем, доцільно розглядати під час опрацювання словотвору або й під час вивчення частин мови.

Принадібно хочеться зауважити, що у шкільних підручниках більш чіткої інтерпретації заступають морфеми, опрацювання яких програмою не передбачено — постфікси та інтерфікси, хоч функції їх у структурі слів досить прозорі, і на них варто звертати увагу хоча б на суто практичному рівні. Постфікси зараховані до суфіксів, оскільки місце їх у слові — після кореня.

Проте у шкільному курсі йдеться лише про післяфлексійне *-ся, -сь* у дієсловах: *зустрілися (сь)* — у той час як постфлексійні морфеми є в займенниках (*когось, комусь, кому-небудь, з ким-небудь*) та в кінці «займенникових» прислівників (*десь, куди-небудь*), і визначити їх зовсім неважко. Замість терміна «інтерфікс» ужито «сполучні голосні звуки». Однак така заміна нерівноцінна: вона стосується лише поєднання в складному слові двох слів чи основ, або двох коренів (*вагон-ремонтний, водомір, кулемет*). А в багатьох словах є ще й своєрідні прокладки між морфемами, які, проте, позбавлені конкретного значення. Порівняймо структуру слів, наприклад, *дунай-ськ-ий, куб-ан-ець та дніпр-ов-ськ-ий, дністр-ян-ськ-ий, куб-ин-ець*, у яких *ов, ян, ин*, по суті, теж інтерфікси.

Засвоєні відомості з морфеміки й уміння аналізувати структуру слова є надійною опорою в опрацюванні багатьох тем шкільної програми з української мови:

— морфологічних способів словотворення (в розділах «Словотвір» та «Частини мови»): *дід — прадід, писати — виписати, хата — хатина, лісовий — лісовик, тінь — затінок, зелений — зелень, ходити — хід, возити воду — водовоз*;

— стилістично маркованої лексики: *син — синок — синочок, малий — маленький — малесенький, програма — програміст, звук — ультразвук, народний депутат — нардеп*;

— словозмінних форм частин мови: *перо — пером — пера, читати — читаю — читала — читай, точний — точніший, добре слово — добре зроблено*;
— зв'язку слів у словосполученні й реченні: *наш учитель — наша вчителька, привітав друга — привітався з другом — подарував друзеві, піти до школи — пройти школу* та ін.

Використані джерела

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985.
2. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір. Київ: Рад. школа, 1977.
3. Кочан І. М., Захлюпана Н. М. Словник-довідник з методики викладання української мови. 2-е вид. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2005.
4. Методика викладання української мови / за ред. С. І. Дорошенка. 2-е вид. Київ: Вища школа, 1992.
5. Наумчук М. М., Лушпинська Л. П. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови. Тернопіль: Астон, 2003.
6. Яценко І. Т. Морфемний аналіз: словник-довідник. Т. 1, 2. Київ: Вища школа, 1981.